Shiraz University
Journal of Poetry Studies
Quarterly, ISSN: 2980-7751
Vol 18, Issue 2, Ser 68, 2026

OPEN ACCESS

Extended Abstract

DOI: 10.22099/JBA.2025.53762.4661

The Transformation of the Narratives of Bahram Chubin: Reflections of Diverse Perspectives in Ancient Sources and the *Shahnameh*

Hamideh Parvan* (Corresponding Author)
Zahra Riahizamin

Introduction

Bahram Chubin, who in 588 CE served as commander of the Iranian army, defeated the Hephthalites and overcame the Turkic Khagan. Yet Hormizd IV, who had distrusted him from the outset, dismissed him on a pretext. This event paved the way for Bahram's rebellion.

The story of Bahram Chubin became intertwined with legend and assumed a contradictory character in historical sources. A survey of Arabic, Persian, and Byzantine accounts reveals four principal perspectives: first, popular narratives and epic legends supporting Bahram; second, the view of the magi and military elites aligned with him; third, the perspective of the magi and military factions loyal to Khosrow; and fourth, accounts shaped by popular traditions favoring Khosrow.This study identifies the various narratives about Bahram Chubin and examines their written or oral origins. It seeks to demonstrate how these accounts were formed and how they differ from one another. By analyzing their reflection in historical and literary texts—especially the *Shahnameh*—it further explores which tradition Ferdowsi favored and how his version relates to official sources and to oral narratives.

Method, Review of Literature, Purpose

The works of Nöldeke (1358), Christensen (1368), and Shahbazi (1393) are foundational sources for Sasanian history. Christensen (1403) independently examined and rewrote the narrative of Bahram. Czeglédy (1958) studied Bahram's position in Zoroastrian apocalyptic texts, while Cherti (1996) and Daryaee (2015) criticized his views. Taheri (1390), Mir Eskandari (1391), and Mehraki (1392) focused on the epic features of the story; Gilani (1393), concentrating on the Shahnameh, analyzed the causes of the rebellion. None of these studies, however, has comparatively examined the differing perspectives on Bahram and their reflection in the Shahnameh with the aim of identifying Ferdowsi's sources. Adopting a descriptive-analytical approach and drawing on these viewpoints, this study investigates the oral or written origins of the narratives of Bahram Chubin in historical sources and the Shahnameh.

* PHD Candidate in Persian Language and Literature (Epic Literature), Shiraz University, Shiraz, Iran.
hparvan@yahoo.com

Article Info: Received: 2025-08-01, **Accepted:** 2025-11-30

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Discussion

In narratives that appear to derive from popular tales and epic legends supporting Bahram Chubin, he is portrayed not merely as a great commander but as a mythical hero. In these accounts, historical reality merges with epic tradition, and his figure is blended with legendary champions such as Esfandiyar and Arash. Elements such as magic and the presence of supernatural beings occur in these stories, clearly indicating their popular origin.

In accounts reflecting the perspective of magi and military elites who supported Bahram and were close to the House of Mihran, he is depicted as a noble and worthy commander endowed with military prudence. Although this image was rejected in the official Sasanian narrative, it survived in traditions independent of state policy and was echoed in Persian, Arabic, and even Byzantine sources. By contrast, in narratives representing the viewpoint of magi and military factions loyal to Khosrow, emphasis is placed on Bahram's disobedience.

Just as collective memory produced stories that fashioned Bahram into a hero defending his homeland, the dominant ideology of the Sasanian court and its extensive propaganda against him also generated, in popular traditions favoring Khosrow, accounts that portrayed him in a demonic light.

Shahnameh

In the *Shahnameh*'s account, both elements favoring Khosrow and heroic motifs supporting Bahram are present. This suggests that all narratives about him in Iran were unlikely to have derived solely from the official Sasanian Khwaday-namag tradition. More plausibly, they represent a combination of the Bahram Chubin-nama and official sources. The Middle Persian Bahram Chubin-namag was probably not limited to his campaigns in Turkestan but also included his exploits in Iran.

Although in most historical sources and in the *Shahnameh* the story of Bahram in Turkestan begins under a new heading—indicating a degree of independence—the assumption that the accounts of his heroism in Iran stem exclusively from the Khwadāy-nāmag is unconvincing. Examination of the narrative suggests that the original version likely ended with Bahram's death, while episodes such as the killing of Bistam and Gordiyeh's marriage to Khosrow were later additions. The story of Gordiyeh itself also appears to have derived from an independent source.

Conclusion

Ferdowsi's account of Bahram Chubin can be divided into three main sections: first, from Bahram's appointment to fight the Turks to his dialogue with Khosrow near Nahrawan; second, from Khosrow's flight to Byzantium to his return; and third, the final battle between Khosrow and Bahram and Bahram's escape to the Khagan of China.

Analysis of the various perspectives within the narrative suggests that accounts reflecting the first and second viewpoints likely derive from works such as the *Bahram Chubin-nama*, rooted in oral and popular storytelling traditions. By contrast, the more official, pro-Khosrow narratives are based on written sources. In recounting the story of Bahram Chubin, Ferdowsi draws both on formal written traditions concerning Khosrow and on epic narratives shaped by heroic lore.

In the first section, Bahram's story is interwoven with national and heroic traditions and figures such as Esfandiyar and Arash, and parallels appear in Persian, Arabic, and even Armenian sources (such as the *History of Sebeos*). This part was shaped by oral tradition and the *Bahram Chubin-nama*, and the coexistence of popular and official strands is clearly visible. Their integration reflects not only Ferdowsi's poetic craft but also a gradual and deep historical process.

In the second and third sections, official courtly traditions—especially the *Khwadāy-nāmag*—and pro-Khosrow or anti-Bahram perspectives dominate. Narratives concerning Bahram's valor at the Khagan's court or Gordiyeh's heroism stem from oral tradition, particularly the *Bahram Chubin-nama*. Accounts of Gordiyeh's presence at Khosrow's court and Shirin's jealousy likely derive from popular romances centered on Shirin. Overall, the story of Bahram Chubin in the *Shahnameh* represents a multilayered fusion of competing discourses, reshaped by Ferdowsi into a coherent epic structure.

Keywords: Bahram Chubin, *Shahnameh*, Ferdowsi

References

al-Bayhaqi, I. b. M. (1970). *Al-mahasin wa al-masawi'*. Dar Sadir. [in Arabic]

Aydenlu, S. (2020). Who was the woman whom Bahram Chubin saw? *Kohan-nameh-ye Adab-e Parsi, 11*(2), 19–52. [in Persian]

Bal'ami, A. A. M. b. M. (1962). *Tarikh-e Bal'ami* (M. T. Bahar, Ed.). University of Tehran Press. [in Persian]

Cereti, C. G. (1996). Again on Wahram i Warzawand. In *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo* (pp. 629–639).

Christensen, A. E. (1989). *Iran under the Sasanians: The history of Sasanian Iran until the Arab conquest* (R. Yasemi, Trans.). Donya-ye Ketab. [in Persian]

Christensen, A. E. (2024). *The story of Bahram Chubin* (M. Ahadzadegan Ahani, Trans.). Tahouri. [in Persian]

Czegledy, K. (1958). Bahram Chobin and the Persian apocalyptic literature. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 8*(1).

Daryaee, T. (2015). Wahram Choben the rebel general and the militarization of the Sasanian Empire. In A. Krasnowolska & R. Rusek-Kowalska (Eds.), *Studies on the Iranian World I* (pp. 193–202).

Dinawari, A. b. D. (1992). *Akhbar al-tiwal* (M. Mahdavi Damghani, Trans.). Ney. [in Persian]

Ferdowsi, A. Q. (2014). *The Shahnameh* (J. Khaleqi Motlagh, Ed.; Vols. 6–8). Encyclopaedia Islamica Foundation. [in Persian]

Gazarani, S. (2019). *Arash the Archer: The missing story of Arash in the Shahnameh* (S. Soltani, Trans.). Markaz. [in Persian]

Gilani, N. al-D. (2014). An analysis of the political life and heroism of Bahram Chubin from the perspective of Ferdowsi's *Shahnameh*. *Tarikh Pazhuhi, 58*, 249–272. [in Persian]

Ibn al-Nadim, M. b. I. (2002). *Al-Fihrist* (R. Tajaddod, Trans.). Asatir. [in Persian]

Khaleqi Motlagh, J. (2017). *Notes on the Shahnameh*. Encyclopaedia Islamica Foundation. [in Persian]

Marquart, J. (2019). *Vahrod and Arang* (D. Monshi-zadeh, Trans.). Sokhan. [in Persian]

Masudi, A. al-H. A. b. H. (1995). *Muruj al-dhahab wa ma'adin al-jawhar* (A. Payandeh, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]

Mehraki, I., & Abdolahadi, A. (2013). The uprising of Bahram Chubin in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Textual Interpretation and Analysis of Persian Literature (Dehkhoda), 5*, 147–164. [in Persian]

Minorsky, V. F. (1993). *Commentary on Hudud al-'Alam* (M. Shah, Trans.; M. Mir Ahmadi & Gh. Varahram, Eds.). Alzahra University. [in Persian]

Mir Eskandari, S. M. (2012). *Bahram Chubin in the mirror of epic and history*. Paper presented at the Sixth Conference on Literary Studies, Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]

Mokhtari. (2018). *The Shahriyar-nameh* (R. Ghafouri, Ed.). Sokhan. [in Persian]

Mujmal al-tavarikh wa al-qisas. (2020). (A. Nahavi, Ed.). Afshar Endowments. [in Persian]

Narshakhi, M. b. J. (1984). *The history of Bukhara* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Tous. [in Persian]

Nihayat al-'arab fi akhbar al-furs wa al-'arab. (1996). (M. T. Daneshpazhuh, Ed.). Anjoman-e Athar va Mafakher-e Farhangi. [in Persian]

Noldeke, T. (1979). *The history of Iranians and Arabs in the Sasanian period* (A. Zaryab, Trans.). National Heritage Society Publications. [in Persian]

Sebeos, Bishop of Bagratunik. (2017). *The history of Sebeos* (M. Fazeli Birjandi, Trans.). Qoqnoos. [in Persian]

Shahbazi, A. Sh. (2014). *The history of the Sasanian dynasty*. SAMT. [in Persian]

Shahbazi, A. Sh. (2012). Bahram VI Chobin. In *Encyclopaedia Iranica*. http://www.iranicaonline.org/articles/bahram-06

Shahrestan-ha-ye Iranshahr. (2009). (Sh. Jalilian, Trans.; T. Daryaee, Annot.). Tous. [in Persian]

Tabari, M. b. J. (1983). *Tarikh al-rusul wa al-muluk* (Vol. 2; A. Payandeh, Trans.). Asatir. [in Persian]

Tabari, M. b. J. (1999). *Tarikh-nameh-ye Tabari* (Vol. 2; M. Bal'ami, Trans.; M. Rowshan, Ed.). Soroush. [in Persian]

Taheri, M., & Momeni Thameni, M. (2011). An analysis of epic features in the story of Bahram Chubineh in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Mystical Literature Studies (Gohar-e Guya), 5*(17). [in Persian]

Tha'alibi, A. b. M. b. I. (1989). *Ghorar akhbar muluk al-furs wa siyarihim* (M. Fazayeli, Trans.). Noghre. [in Persian]
Theophylact Simocatta. (2016). *The history of Theophylact* (M. Fazeli Birjandi, Trans.). Sedeh. [in Persian]
Yadgar-e Zariran. (2013). (Zh. Amouzgar, Trans.). Moein. [in Persian]
Ya'qubi, A. b. I. (2003). *The history of Ya'qubi* (M. E. Ayati, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]

مجله‌ی شعرپژوهی دانشگاه شیراز
تابستان ۱۴۰۵
شعرپژوهی
Shiraz University
شاپا الکترونیکی: ۷۷۵۱-۲۹۸۰
مقاله‌ی علمی پژوهشی، سال ۱۸، تابستان ۱۴۰۵
شماره‌ی دوم، پیاپی ۶۸، صص ۱-۱۸
OPEN ACCESS
DOI: 10.22099/JBA.2025.53762.4661

تحول روایت‌های داستان بهرام چوبینه؛ بازتاب دیدگاه‌های گوناگون در منابع کهن و شاهنامه

حمیده پروان*
زهرا ریاحی‌زمین**

چکیده

دربارهٔ بهرام چوبینه روایت‌های گوناگونی وجود دارد؛ با مطالعه‌ی منابع تاریخی و *شاهنامه*، می‌توان چهار دیدگاه اصلی دربارهٔ او مشخّص کرد: ۱. داستان‌های مردمی و افسانه‌های حماسی حامی بهرام؛ ۲. دیدگاه موبدان و سپاهیان همراه او؛ ۳. دیدگاه درباریان و سپاهیان طرفدار خسرو؛ ۴. افسانه‌ها و قصّه‌های مردمی حامی خسرو. این پژوهش با رویکرد توصیفی‌تحلیلی و با تکیه بر دیدگاه‌های یادشده، به بررسی روایت‌های بهرام چوبینه در منابع تاریخی و *شاهنامه* می‌پردازد. داستان بهرام را می‌توان در سه بخش کلّی بررسی کرد: نخست، از انتصاب او برای نبرد با ترکان تا مواجهه با خسرو در کنار نهروان؛ دوم، از فرار خسرو به روم تا بازگشت او؛ سوم، نبرد نهایی میان خسرو و بهرام و فرار او به نزد خاقان چین. با توجه به فقدان نسخه‌ی اصلی *بهرام چوبین‌نامه*، ارتباط بخش نخست با آن متن، به‌طور قطعی قابل اثبات نیست؛ با این حال، تحلیل تطبیقی منابع و ویژگی‌های *شاهنامه* نشان می‌دهد این بخش از نظر محتوایی با روایت‌های حامی بهرام، که احتمالاً در *بهرام چوبین‌نامه* بازتاب بیشتری داشته‌اند، همخوانی دارد. در بخش نخست، روایت‌های بهرام با داستان‌های ملّی و پهلوانی و شخصیّت‌هایی چون اسفندیار و آرش تلفیق یافته و در منابع فارسی، عربی و ارمنی مانند *تاریخ سبئوس*، بازتاب یافته‌اند. در مقابل، روایت‌های حامی خسرو مبتنی بر *خدای‌نامه*‌اند که بازتاب‌دهنده‌ی دیدگاه رسمی ساسانیان است. در بخش دوم و سوم، روایت‌های رسمی و حامی خسرو غالب‌اند؛ امّا روایت‌های مربوط به جنگاوری بهرام در دربار خاقان و پهلوانی گردیه با روایت‌های نخست هم‌خوانی بیشتری دارند. شاید بتوان گفت فردوسی در نظم‌دهی داستان‌ها، افزون بر *خدای‌نامه*، از روایت‌هایی چون *بهرام چوبین‌نامه* بهره برده که احتمالاً در آن دیدگاه‌های

* دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فارسی (گرایش ادبیات حماسی) دانشگاه شیراز، شیراز، ایران hparvan@yahoo.com (نویسنده‌ی مسئول)
** استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران riahizamin@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۵/۱۰، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۹/۹

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

مردمی نیز انعکاس یافته است. این پیوندها می‌تواند بیانگر فرآیند تدریجی و چندلایه‌ی تلفیق روایت‌های رسمی و غیررسمی و دیدگاه‌های متضاد باشد که فردوسی آن را در ساختاری منسجم بازآفریده است.

واژه‌های کلیدی: بهرام چوبینه، تاریخ، حماسه، شاهنامه، فردوسی.

۱. مقدّمه

بهرام چوبین که در سال ۵۸۸ م. فرمانده سپاه ایران بود، بر هپتالیان پیروز شد و خاقان ترکان را با تیری از پای درآورد؛ امّا هرمز چهارم که از آغاز به او بدگمان بود، با بهانه‌ای او را برکنار و تحقیر کرد. این ماجرا زمینه‌ساز شورش بهرام شد. او پس از صلح با ترکان، به تیسفون رفت و در همان زمان، بزرگان هرمز را برکنار کردند و خسرو را به جای او نشاندند. با نزدیک‌شدن بهرام، خسرو به روم گریخت و بهرام خود را شاهنشاه خواند. با بازگشت خسرو و سپاه روم، بهرام شکست خورد و به شرق پناه برد؛ ولی سرانجام به دسیسه‌ی خسرو، کشته شد. (شهبازی، ۱۹۸۸، ذیل مدخل «Bahrām VI Čōbīn»، منتشر شده در تارنمای *دانشنامه‌ی ایرانیکا*).

داستان بهرام چوبینه با افسانه‌هایی درآمیخت و در منابع تاریخی، چهره‌ای متضاد یافت؛ گردآورندگان *خدای‌نامه*‌ها نیز، با گرایش‌های گوناگون به پهلوانان محلّی، ملوک‌الطّوایف، شاهان یا موبدان، روایت‌ها را مطابق دیدگاه خود تلفیق کردند و بدین‌سان تفاوت‌هایی در نسخه‌های *خدای‌نامه* و *سیرالملوک* پدید آمد (رک. شهبازی، ۱۳۹۳: ۷۸).

بنابر گزارش بیهقی، خسرو پرویز، دستور داد تا داستان جنگ‌هایش را بنویسند؛ امّا چون در آن، از دلاوری‌های بهرام چوبین هم سخن رفته بود، آن را نپسندید و خواست بازنویسی شود (البیهقی، ۱۹۷۰: ۴۵۰). با این حال، روایت‌های مردمی از پهلوانی‌های بهرام، زنده ماند و آثاری مانند *بهرام چوبین‌نامه* پدید آمد؛ چنان‌که ابن‌ندیم از کتابی با عنوان «بهرام شوبین» و ترجمه‌ی عربی آن یاد کرده است (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۵۴۱). کریستن‌سن (۱۴۰۱) کوشیده است با استناد به منابع مختلف، این داستان را بازسازی کند. از مقایسه‌ی روایت‌های ابن‌قتیبه و سعیدبن بطریق پیداست که ابن‌مقفّع از این داستان بهره چندانی نبرده؛ امّا طبری در بخش‌هایی، از آن داستان تأثیر پذیرفته است (شهبازی، ۱۳۹۳: ۵۸۳).

با وجود تلاش ساسانیان برای نشان‌دادن بهرام به‌عنوان شورشگر، برخی حکومت‌های اسلامی چون سامانیان و فرمانروایان سریر خود را به او منسوب می‌دانستند و بنای برخی شهرها چون نخجوان و سمندر به او نسبت داده شده است (زرّین‌کوب، ۱۳۹۹، ذیل مدخل «بهرام چوبین»، منتشر شده در تارنمای مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی)

در منابع تاریخی عربی، فارسی و بیزانسی، دیدگاه‌های گوناگونی درباره‌ی بهرام چوبین بازتاب یافته است. با بررسی این منابع، می‌توان چهار دیدگاه اصلی را مشخص کرد: نخست، روایت‌های مردمی و افسانه‌های حماسی هوادار بهرام؛ دوم، دیدگاه موبدان و سپاهیان طرفدار او؛ سوم، دیدگاه موبدان و سپاهیان هوادار خسرو. چهارم، روایت‌های برخاسته از افسانه‌های مردمی هوادار خسرو.

در این پژوهش، با شناسایی و بررسی روایت‌های مختلف درباره‌ی بهرام چوبینه، تلاش شده است، نشان داده شود که این روایت‌ها چگونه شکل گرفته‌اند و چه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. همچنین، با تحلیل بازتاب این روایت‌ها در متون تاریخی و ادبی، به‌ویژه *شاهنامه*، بررسی می‌شود که فردوسی به کدام‌یک از این روایت‌ها گرایش داشته و روایت او چه نسبتی با منابع رسمی و دیدگاه مردمی دارد.

۱. ۱. پیشینه‌ی تحقیق

آثار نولدکه (۱۳۵۸)، کریستن‌سن (۱۳۶۸) و شهبازی (۱۳۹۳) منابع بنیادین تاریخ ساسانی‌اند. شهبازی (۱۹۸۸) همچنین در مدخل «Bahrām VI Čōbīn» در *دانشنامه‌ی ایرانیکا*، به بررسی جایگاه تاریخی بهرام پرداخته است. کریستن‌سن (۱۴۰۱) به‌صورت مستقل، به بررسی روایت بهرام پرداخته و آن را بازنویسی کرده است. چگلدی (۱۹۵۸) جایگاه بهرام را در مکاشفه‌نامه‌های زرتشتی بررسی کرده است؛ امّا چرتی (۱۹۹۶) و دریایی (۲۰۱۵) دیدگاه‌های او را نقد کرده‌اند. طاهری (۱۳۹۰)، میراسکندری (۱۳۹۱) و مهرکی (۱۳۹۲) به ویژگی‌های حماسی داستان پرداخته‌اند. گیلانی (۱۳۹۳) نیز با تمرکز بر روایت *شاهنامه*، علل شورش را بررسی کرده است. هیچ‌یک از آثار یاد شده به بررسی دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی او و بازتابشان در *شاهنامه* با هدف شناخت منابع فردوسی نپرداخته‌اند. این پژوهش به این موضوع می‌پردازد.

۲. داستان‌های مردمی و افسانه‌های حماسی طرفدار بهرام

در شماری از روایت‌هایی که بازتاب ذهنیت قهرمان‌پرور جامعه‌اند، بهرام چوبینه نه‌تنها سرداری بزرگ، بلکه قهرمانی اسطوره‌ای و تنها پهلوان شایسته‌ی نجات ایران توصیف شده است. بر پایه *ترجمه‌ی تاریخ طبری (تاریخ‌نامه‌ی طبری)* منسوب به بلعمی، هرمزد، مردمان را گرد آورد و درباره نبرد با ترکان با آنان مشورت کرد؛ آنان نیز بهرام چوبین را مردی مبارز و سوار و شایسته این نبرد دانستند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۴). در این روایت‌ها، واقعیّت تاریخی با سنّت حماسی درمی‌آمیزد و چهره‌ی بهرام با دیگر پهلوانان اسطوره‌ای، تلفیق می‌شود. در ادامه، به نمونه‌هایی از این همنشینی خواهیم پرداخت.

در همه‌ی منابع، داستان بهرام با حمله‌ی ترکان آغاز می‌شود. در *نهایة‌الارب*، *تاریخ‌نامه‌ی طبری* و *تاریخ یعقوبی*، موبدی به نام مهران شتاد (مهربستان)، با ذکر نسب و ظاهر بهرام، پیش‌گویی می‌کند که تنها نجات‌دهنده‌ی ایران او است (*نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۱؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۵؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۵). چگلدی (Czeglédy, 1958: 21-43) نخستین‌بار از نقش منجی‌وار بهرام در متون آخرالزمانی سخن گفت؛ هرچند چرتی (Cereti, 1996: 629-639) این دیدگاه را رد کرد و آن را به بهرام گور نسبت داد. با این‌حال، نقش بهرام در سرکوب ترکان، می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری تصویر منجی در روایت‌های مردمی باشد.

در هیچ‌یک از پیش‌گویی‌های اوّلیه، اشاره‌ای به شورش بهرام علیه هرمزد نیست. این سکوت می‌تواند دلیلی بر این باشد که در این مرحله، او تنها سردار شایسته و کارآمد برای مقابله با خطر ترکان بوده و از آن‌جا که درباریان او را به هرمزد معرّفی می‌کنند، از حمایت ایشان نیز برخوردار بوده است. نسب بهرام در این روایت‌ها، همیشه یکسان نیست؛ امّا غالباً به پهلوانان اسطوره‌ای می‌رسد. مسعودی او را از فرزندان چوبین، پسر انوش می‌داند (مسعودی،۱۳۸۲، ج۱: ۲۶۶) و خود بهرام نیز نسبش را به آرش می‌رساند (رک: طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۳۱؛ فردوسی، ۱۳۸۶، ج۸: ۲۹).

برخلاف دیگر منابع، بلعمی لقب «چوبین» یا «شوبین» را نه‌تنها به‌سبب لاغری، بلکه نشانه‌ی شهرت جنگاوری بهرام در کودکی می‌داند (بلعمی،۱۳۵۳، ج۲: ۱۰۷۷؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۳). بنابراین بهرام از همان ابتدا در میان مردم به پهلوانی و جنگاوری مشهور بوده است.

یکی از مهم‌ترین لحظات نمایان‌شدن جایگاه پهلوانی بهرام، حرکت او با دوازده‌هزار تن برای جنگ با ترکان است. این روایت در *نهایة‌الارب*، *اخبارالطّوال*، *تاریخ‌نامه‌ی طبری* و *تاریخ ثعالبی* آمده و بهرام را هم‌پایه‌ی رستم، گودرز و اسفندیار

دانسته‌اند (*نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۳؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۱۰۸؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۶؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴). در *نهایة‌الارب*، بهرام می‌گوید: «چون کی‌کاووس به اسارت درآمد و در ماسفری زندانی شد، رستم با دوازده‌هزار تن به سوی او رفت و او را از دست صدهزار تن رهانید. و نیز گودرز به‌سوی ارجاسف رفت تا انتقام خویش را بستاند، با دوازده‌هزار مرد، و بر صدهزار تن پیروز شد» (*نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۳). دینوری نیز همین مضمون را دارد و اسفندیار را هم می‌افزاید (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۰۹)؛ در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، بهرام خود را هم‌شأن رستم و اسفندیار می‌داند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۶).

این‌که بهرام خود را با رستم، اسفندیار و گودرز مقایسه می‌کند، نه‌تنها بیانگر آگاهی بهرام از جایگاه والای خود در ذهن مخاطبانش است، بلکه نشان می‌دهد چنین مقایسه‌ای برای آنان امری پذیرفته و معنادار بوده است. این قیاس نه‌تنها از سوی دیگر شخصیّت‌ها انکار نمی‌شود، بلکه پادشاه نیز به شکلی نمادین بر آن مهر تأیید می‌نهد؛ چنان‌که در روایت ثعالبی، هرمزد جامه‌ی افتخار بر او می‌پوشاند و درفش رستم را به وی می‌سپارد: «هرمز همه‌ی درخواست‌های او را پذیرفت و همه‌ی نیازهای او را برآورد و بر او خلعت پوشانید و پرچم رستم را به او سپرد و گفت: این یادگار رستم است و تو جایگزین و میراث دار اویی» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴).

ساوه‌شاه در نبرد با ترکان، به دست بهرام با تیر کشته شد (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۱۰؛ طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۲۷؛ بلعمی، ۱۳۵۳، ج۲: ۱۰۷۸؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۶؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۵). طبری می‌نویسد: «و بهرام تیری بینداخت و شابه را بکشت. گویند در ملک عجم سه تیر نامی بود؛ یکی تیر آرش شیاطیر میان منوچهر و فراسیات بود و دیگری تیر سوخرا بر ضد ترکان بود و دیگری همین تیر بهرام بود» (طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۲۶). در این روایت، بهرام در کنار آرش اسطوره‌ای و سوخرای تاریخی قرار می‌گیرد.

سوخرا برای خون‌خواهی پیروز، در سال ۴۸۴ م، به جنگ هفتالیان رفت. هنگام یورش دشمن، تیری به پیشانی اسب سردار هفتالی زد که تا انتها، در سر اسب فرو رفت. اسب بر زمین افتاد، سوار به اسارت سوخرا درآمد؛ امّا سوخرا او را آزاد کرد تا قدرتش را برای شاه هفتالی بازگو کند. منظره‌ی این تیراندازی چنان شگفت‌انگیز بود که شاه از جنگ صرف‌نظر کرد و شرایط صلح را پذیرفت (رک: کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۸۷). مقایسه‌ی بهرام با سوخرا و به‌ویژه با آرش، نشان‌دهنده‌ی نفوذ روایت‌های غیررسمی مردمی در شکل‌گیری چهره‌ی پهلوانی اوست.

بهرام پس از کشتن ساوه‌شاه، پسر او را شکست داد و نزد هرمزد فرستاد. از کهن‌ترین منابع این روایت، *تاریخ سبئوس* (*sebeos*) ارمنی است که اندکی پس از سقوط ساسانیان، در فاصله‌ی سال‌های ۴۰ تا۶۰ ه.ق نوشته شده است. سبئوس می‌نویسد: «در آن ایّام، یکی وَهرام مهروَندَک نام، که حکمران نواحی خاوری ایران بود، متهوّرانه به سپاه هپتال تاخت و بَهل را و نیز سرزمین کوشان‌ها را سرتاسر تا به دورترین کران رودخانه‌ای موسوم به وَهرود و تا به سرزمینی که کَزبیون نام دارد، همه را با زور به تصرّف درآورد. و چون به حدودی رسید که به‌قول بربرها، اسپندیات دلیر شمشیرش را در آن زمین فروکوفته بود، خود نیز شمشیرش را در زمین فرو کرد و از آن نقطه، پیش‌تر نرفت» (سبئوس، ۱۳۹۶: ۸۳).

اشاره‌ی مستقیم سبئوس به اسفندیار نشان می‌دهد که چهره‌ی بهرام از گذشته‌های بسیار دور، در حافظه‌ی جمعی، با شخصیّت اسفندیار درآمیخته است. نخستین‌بار مارکوارت، نشان داده است که در پس ظاهر این گزارش تاریخی، پیوندی چندلایه میان شخصیّت بهرام و دو چهره‌ی اسطوره‌ای: آرش و اسفندیار، نهفته است (مارکوارت، ۱۳۹۸: ۱۹ و ۱۵۹و۱۸۶). همین پژوهشگر با بررسی دیگر منابع ارمنی برگرفته از سبئوس که واژه‌ی «کزبیون» (kazbion) را به صورت «گوز بن»

(Guzbon) و «گز بن» (Gazbon) ضبط کرده‌اند، معتقد است که «کزبیون» (kazbion)، همان «گوز بن» است که آرش، تیر خود را بدان‌جا پرتاب کرد (همان: ۱۹). او همچنین یادآور می‌شود که در روایت ثعالبی، این مکان، «کوزین» ضبط شده است (همان). ثعالبی می‌نویسد: «و این هنگام برآمدن خورشید بود، تیر از طبرستان به بادغیس رسید و چون می‌رفت که در بادغیس بر زمین فرود آید، از آن‌جا پرکشید و چنان‌که گفته‌اند، به فرمان یزدان، تا به زمین خلم، از نواحی بلخ رسید و همان‌جا فرود آمد که آن‌جا را کوزین می‌نامیدند و این هنگامی بود که خورشید رو به غروب آورده بود» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۰-۹۱).

بدین‌ترتیب در روایت سبئوس، بهرام چوبینه با آرش و تیراندازی افسانه‌ای او پیوند خورده است. به گفته‌ی مارکوارت، بهرام نخستین کسی است که پس از آرش، بار دیگر به همان مرز ایران می‌رسد؛ با این تفاوت که مرز یادشده در منابع ایرانی، این‌سوی رود جیحون و در روایت ارمنی، در شمال آن قرار دارد (رک: مارکوارت، ۱۳۹۸: ۱۵۶-۱۵۷).

بر پایه‌ی *نهایة‌الارب*، پسر شاهنشاه ترک به قلعه‌ی «برزه» گریخت (*نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۸). در روایت *شاهنامه*، او به «دژ آوازه» در ماوراءالنّهر پناه برد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷، ص۵۵۱، ب۱۰۲۹-۱۰۳۰). در روایت ثعالبی نیز، بهرام او را تا «دژ بیکند» تعقیب می‌کند (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۶).

در *حدودالعالم* آمده که رود بخارا، در میان بخارا به آوازه‌ی بیکند می‌ریزد (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۱۰۵ و ۱۵۰). بنابراین، دژ آوازه قلعه‌ای بوده در نزدیکی بطیحه‌ی آوازه و در مجاورت بیکند. از این‌رو، آخرین محلّ لشکرکشی بهرام، بیکند است و کزبیون = گوزبُن در نظر سبئوس، همان بیکند است (رک. مارکوارت، ۱۳۹۸: ۱۵۷-۱۵۸).

سبئوس می‌نویسد که بهرام چون به حدودی رسید که اسپندیات شمشیرش را در آن زمین فروکوفته بود، خود نیز شمشیرش را در زمین فرو کرد و از آن نقطه پیش‌تر نرفت (سبئوس، ۱۳۹۶: ۸۳). کهن‌ترین روایت نبردهای اسفندیار در *یادگار زریران* آمده؛ امّا بسیار فشرده است و در آن، جزئیّات نبرد نیامده است (ر.ک: یادگار زریران، ۱۳۹۲: ۲۸، ۳۰، ۴۰). این روایت در متن *شهرستان‌های ایرانشهر* تکمیل شده و بر پایه‌ی آن، بلخ آخرین نقطه‌ای است که در لشکرکشی‌های اسفندیار از آن یاد شده است: «در بلخ بامی، شهرستان نوازه را اسفندیار پسر گشتاسب ساخت. و آتش بهرام ورجاوند را در آن‌جا زد و یبغو خاقان و سنجبو خاقان و چول خاقان و خاقان بزرگ و گهرم و تژاو و ارجاسب، شاه خیونان، پیام فرستاد که: «به نیزه‌ی من بنگرید، هر که به وزش این نیزه بنگرد، همانند این است که به ایرانشهر تازیده است» (دریایی، ۱۳۸۸: ۳۸). در روایت‌های متأخّر، دامنه‌ی این لشکرکشی فراتر رفته و از فتح «دژ روئین» نام برده شده است. در ادبیات پهلوی هم کتاب مشهوری درباره‌ی فتح دژ روئین، وجود داشته است (خطیبی، ۱۳۹۹، ذیل مدخل «اسفندیار»، منتشر شده در تارنمای مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی)، که بازتاب آن در متونی چون *شاهنامه*، *غرر السّیر*، *مجمل التّواریخ* و *شهریارنامه* دیده می‌شود (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۵: ۲۲۲-۲۲۳؛ ۲۳؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۱۰؛ *مجمل‌التّواریخ و القصص*، ۱۳۹۹: ۱۳۵؛ مختاری، ۱۳۹۷: ۴۲۵). این موضوع نشان‌دهنده‌ی گسترش تدریجی روایت و افزودن جزئیّات تازه در سنّت‌های روایی متأخر است.

نویسنده‌ی *تاریخ بخارا* دژ روئین را همان شارستان بیکند می‌داند: «و بیکند را در قدیم شارستان گویند و شارستان روئین خوانده‌اند» (نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۱). با توجّه به اشاره‌ی نرشخی، مارکوارت بر این باور است که تصرّف دژ روئین، پس از جنگ‌های بهرام چوبین با ترکان، به اسفندیار نسبت داده شده است (مارکوارت، ۱۳۹۸: ۱۷۵). بنابراین، در روایت

سبئوس، بهرام، نخست با آرش و سپس با اسفندیار پیوند می‌یابد؛ درهم‌تنیدگی روایت‌ها و هم‌نشینی پوشیده‌ی آن‌ها، نشان می‌دهد که این عناصر روایی در گذر زمان، به‌تدریج با یکدیگر آمیخته‌اند.

در داستان‌های بهرام چوبینه، عناصری چون جادو و حضور پریان دیده می‌شود که می‌تواند نشانه‌ای از خاستگاه مردمی و افسانه‌ای این‌گونه روایت‌ها باشد. بنابر روایت *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، بهرام به همراه یارانش در پی تاختن از پس گورخری، به وادی‌ای می‌رسد که در آن، کوشکی باشکوه وجود دارد. بهرام، خود وارد کوشک می‌شود و یارانش را بر در، نگاه می‌دارد. چون مدّتی می‌گذرد، مردانشاه وارد کوشک شده بهرام را با کنیزکی نشسته می‌بیند. چون گزارش این کنیزک به هرمز می‌رسد، او از موبدان موبد درباره‌ی هویّت کنیزک می‌پرسد و او پاسخ می‌دهد که آن کنیزک پری‌ای است که بر بهرام عاشق شده و در نبردها، او را یاری می‌کند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۷۶–۷۷۷).

درباره‌ی هویّت این پری، دیدگاه‌های مختلفی بیان شده و با تغییر در تفسیر آن، کارکرد داستان نیز تغییر یافته است (رک. آیدنلو، ۱۳۹۹: ۲۱–۵۹). در متون کهن، معمولاً به پریان به عنوان نیرویی اهریمنی نگریسته می‌شود؛ امّا در روایت ترجمه‌ی تاریخ طبری منسوب به بلعمی، پریان یاری‌رسان بهرام در جنگ‌ها هستند و نشانه‌ای از اهریمنی‌بودن ایشان به چشم نمی‌خورد. در واقع، در این روایت، انتساب حمایت نیروهای جادویی به بهرام نه‌تنها نکوهش‌آمیز نیست، بلکه نشانه‌ای از تأیید و مقبولیّت اوست؛ در حالی‌که در متونی چون *نهایة‌الارب* و *شاهنامه*، چنین تأییدی دیده نمی‌شود.

۳. دیدگاه موبدان و سپاهیان طرفدار بهرام و نزدیک به خاندان مهران

در روایت‌هایی که به‌نظر می‌رسد از سوی برخی موبدان، سپاهیان بهرام و وابستگان خاندان‌های اشرافی چون خاندان مهران شکل گرفته‌اند، بهرام چوبینه سرداری اصیل، شایسته و باتدبیر نظامی تصویر می‌شود؛ فرماندهی که ناسپاسی هرمزد نسبت به او، موجب حمایت شماری از بزرگان از وی و باور به شایستگی‌اش برای پادشاهی شد. اگرچه این تصویر در روایت رسمی ساسانی نفی شد؛ امّا در روایت‌هایی مستقل از سیاست رسمی، باقی ماند و در منابع فارسی، عربی و حتّی بیزانسی بازتاب یافت.

تئوفیلاکت سیموکاتا (theophylact simocatta)، مورّخ بیزانسی قرن هفتم میلادی، بر نسب اشرافی و جایگاه نظامی بهرام تأکید می‌کند. او تصریح می‌نماید که این اطّلاعات را «از یک تن از مردم بابل، مردی صاحب جاه که سوابق بس مهمّی در نگارش نامه‌های سلطنتی داشت» (تئوفیلاکت، ۱۳۹۷: ۱۸۳) نقل می‌کند. برخی پژوهشگران احتمال می‌دهند این فرد یکی از سفیران ایرانی در دوره‌ی هراکلیوس بوده باشد (همان). تئوفیلاکت در شرح حال بهرام می‌نویسد: «بهرام از دودمان میرامس بود و نسب به اشکانیان می‌برد، و در زمره‌ی نگهبانان شخصی شاهنشاه قرار داشت؛ امّا دیری برنیامد که در رأس یک فوج از سربازان در جریان نبردی به لشکریان خسرو، پسر کوات، پیوست و این وقتی بود که بابلی‌ها شهر دارا را با خاک یکسان کردند و ژوستین کهتر، زمام امپراطوری را به دست داشت. و بهرام پابه‌پای خسرو بزرگ، شاهنشاه پارس، تا به ارمنستان تاخت، خود را در جریان نبرد شناساند، و دیری برنیامد که به فرماندهی لشکریان پارسی برگمارده شد. بخت وی بدین ترتیب طالع می‌گشت، تا آن‌که به منصب فرمانده دربانان کاخ، برگمارده شد» (همان: ۱۸۴–۱۸۵). این روایت بازتاب‌دهنده‌ی دیدگاهی است که در بخشی از جامعه‌ی ایران، به‌ویژه سپاهیان و خاندان‌های بزرگ، نسبت به بهرام وجود داشته است. با این حال، همین روایت در ادامه دگرگون می‌شود و به نقد بهرام می‌انجامد. این دگرگونی روایت

تئوفیلاکت، بازتابی از دیدگاه مخالفان بهرام است. در *تاریخ‌نامه‌ی طبری* ترجمه‌ی تاریخ طبری منسوب به بلعمی، خود هرمزد نیز به شایستگی نظامی بهرام و پهلوانی او در زمان شاهان گذشته اشاره می‌کند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۶).

در منابع گوناگون، حرکت بهرام برای نبرد با ترکان با پیشگویی همراه است. *نهایةالارب و ثعالبی* تفسیر یکسانی دارند؛ امّا در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، روایت متفاوتی آمده است (رک: *نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۵؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۷؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴). بر پایه این متن، هرمزد، منجّمی کاهن را همراه بهرام فرستاد. مردی برهنه با سبدی پر از سر گوسفندان پیش بهرام آمد. او با نیزه، دو سر برداشت؛ یکی بر نیزه ماند، دیگری در سبد افتاد. کاهن گفت: بهرام یکی از دو پادشاه را اسیر و دیگری را رها می‌کند و برهنگی مَرد، نشانه‌ی شورش بهرام است. هرمزد خشمگین شد و از بهرام خواست تا بازگردد؛ امّا وی نپذیرفت. فردای آن روز، موبدان موبد به هرمزد گفت که بهرام نسبت به اطاعت از تو حریص است و تعبیر آن فال را دروغ خواند (رک: طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۷).

این واقعه در *نهایةالارب*، *تاریخ ثعالبی* و با مضمونی مشابه، در تاریخ یعقوبی نیز آمده است (*نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۴، ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴، یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۵). در حالی‌که بیشتر منابع فال را نشانه‌ی شورش بهرام می‌دانند، در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، به جای کاهن، موبد فال را تعبیر می‌کند و از بهرام دفاع می‌کند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۷). در این متن، برخلاف دیگر متون، بهرام نه یاغی، بلکه چهره‌ای مشروع نشان داده است و در ادامه، حکایت دادگری او آمده است (همان). بدین‌ترتیب، با وجود شباهت روایت، تفاوت تفسیرها به دو تصویر متضاد از بهرام می‌انجامد: یکی شورشی و دیگری مشروع. تصویری که تاریخ‌نامه طبری ارائه می‌دهد، بازتاب دیدگاه موبدان و سپاهیان نزدیک به خاندان مهران است.

چون برخی درباریان، هرمزد را نسبت به بهرام بدگمان می‌کنند، هرمزد در ازای خدمات ارزنده‌ی بهرام، ناسپاسی می‌کند و طبق برخی منابع، برای او گردن‌بند و کمربند زنانه، غل و زنجیر و دوکدانی می‌فرستد. هنگامی‌که سپاهیان بهرام از رفتار هرمزد آگاه می‌شوند، به حمایت از بهرام برمی‌خیزند و تصمیم به خلع هرمزد ازسلطنت می‌گیرند (رک. *نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۶۰؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۱۱۳؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۷۴ ؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۲۲؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۶).

در *نهایةالارب و اخبارالطوال*، یاران بهرام پس از ناسپاسی هرمز، دیگر نه شاه را به رسمیّت می‌شناسند و نه وزیر او را. آنان برای مشروع جلوه دادن تصمیم خود، داستانی دینی را بازمی‌گویند که در آن، اردشیر به آیین مسیح درمی‌آید و وزیرش نیز از او پیروی می‌کند؛ امّا ایرانیان خشمگین می‌شوند و تصمیم به خلع او از سلطنت می‌گیرند. مولف *نهایةالارب* می‌نویسد: «و این امر بر آنان گران آمد. گفتند: چون رنج‌های تو را به رسمیّت نشناخت، سزاوارتر است که ما نیز چشم‌داشتی نداشته باشیم که زحمات ما را بشناسد. و ما نیز همان را می‌گوییم که خوارج پیشینیان ما گفته بودند: «نه اردشیر پادشاه است و نه اَبرسام وزیر»» (*نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۶۰). دینوری نیز همین مضمون را بازمی‌گوید: «دانستند که او خدمات پسندیده‌ی ایشان را سپاسگزار نخواهد بود و گفتند ما هم همان سخن را می‌گوییم که قیام‌کنندگان نخستین پیش از ما به اردشیر گفتند که «نه شاه و نه یزدان وزیرش» و ما هم می‌گوییم نه هرمز شاه و نه یزدان گشنس وزیر» (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۱۱).

ارجاع به روایتی دینی و هرچند غیرواقعی «اردشیر، ابرسام و حواری» به این شورش، جنبه‌ای فراتر از واکنش سیاسی می‌بخشد و آن را در جایگاهی دینی‌مذهبی قرار می‌دهد. با استناد به این داستان، تلاش شده است تا شورش بهرام و یارانش، در چارچوب یک اقدام مشروع و دینی بازنمایی شود. بدین ترتیب، این اقدام بهرام و سپاهیانش، از آن جا که با دغدغه‌ی حفظ دین رسمی ساسانیان، یعنی دین زرتشتی و نیز با مشروعیّت دینی پادشاه پیوند می‌یابد، در نظر حامیان و طرفدارانش، همچون وظیفه‌ای دینی و مذهبی، در برابر پادشاهی ناسپاس تعریف می‌شود.

۴. دیدگاه موبدان و سپاهیان طرفدار خسرو

پیش از این اشاره شد که در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، موبدان موبد، در تعبیر فال مواجهه‌ی بهرام با مردی که سر گوسفند می‌فروخت، به دفاع از بهرام برخاسته، به هرمزد اطمینان داد که بهرام، مطیع اوست (رک. طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۷). *نهایة‌الارب و تاریخ ثعالبی*، موبد موبدان را تأییدکننده‌ی پیشگویی کاهن مبنی بر شورش بهرام، معرفی می‌کنند و بدین ترتیب، نگرش منفی موبد به بهرام و بدبینی هرمزد نسبت به وی برجسته می‌گردد (رک. *نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۵۵؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴). یعقوبی نیز، شکاف کنار ابروی بهرام را مؤیّد این شورش می‌داند (رک. یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۵).

به ملاقات بهرام با دختری از پریان نیز اشاره شد. بنابر *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، موبدان این زن را پری‌ای می‌دانند که او را در میدان‌های نبرد یاری می‌کند (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۷). تفسیر دیدار بهرام با پری در *نهایة‌الارب* به‌کلّی دگرگون شده است. در روایت این کتاب، موبدان موجودی را که بهرام با او ملاقات کرده است، جنّی به نام «مذهب» می‌دانند که بهرام را به شورش ترغیب می‌کند: «فقال الملک لقاضی القضاه: من تلک الجاریه؟ قال: تلک الجاریة جنّیة تسمی المذهب و هی الّتی حملته علی خلعک و منابذتک» (*نهایة‌الارب*، ۱۳۷۵: ۳۶۰-۳۶۱).

تحلیل تطبیقی این روایات نشان‌دهنده‌ی دو جریان فکری متفاوت در بازنمایی شخصیّت بهرام چوبینه است: یکی دیدگاه موافقان و مدافعان او، که در روایت *تاریخ‌نامه طبری* بازتاب یافته و تصویری مثبت و مشروع از بهرام ارائه می‌دهد؛ دیگری دیدگاه مخالفان او، به‌ویژه موبدان و سپاهیان طرفدار هرمزد (یا خسرو)، که در منابعی چون *نهایة‌الارب و تاریخ یعقوبی* بازتاب یافته و بر نافرمانی او تأکید دارند.

در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، هنگام روایت داستان بهرام چوبینه، تصریح شده است که طبری این ماجرا را به‌طور کامل بیان نکرده و بلعمی آن را از کتاب *اخبار عجم*، که به نظرش روایت کامل‌تری داشته، نقل کرده است (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۶۴). اشاره‌ی بلعمی به این منبع، افزون بر تأکید بر استقلال روایت، نشانه‌ای بر اعتبار آن است؛ ممکن است بتوان تصوّر کرد که ترجمه‌ی تاریخ طبری منسوب به بلعمی، مبتنی بر منابعی با قدمت بیشتر باشد. به نظر می‌رسد که این روایت، عمدتاً مربوط به دوران پهلوانی‌های بهرام در زمان هرمزد است؛ در حالی‌که بخش‌هایی از روایت دیگر منابع که بر شورش بهرام تأکید دارند، احتمالاً به مرور زمان و در دوران پادشاهی خسرو، به داستان افزوده شده‌اند.

به هر حال، چه روایت ترجمه‌ی تاریخ طبری منسوب به بلعمی، مقدّم باشد و چه روایت‌های بعدی، این دوگانگی در روایت‌ها نشان‌دهنده‌ی تنش‌ها و تعارضات سیاسی و دینی موجود در آن دوره است که در بازنمایی تاریخی بهرام، منعکس شده است.

در نخستین برخورد بهرام و خسرو در جلولاء/ نهروان، در روایتی که طبری به نقل از هشام‌بن کلبی بیان می‌کند، از انتساب بهرام به آرش سخن می‌رود: «و از ایرش، جدّ بهرام، سخن رفت و پرویز بدو گفت که ایرش جدّ وی از منوچهر اطاعت می‌کرد» (طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۳۱). نقل این مطلب از منبعی غیرفارسی، می‌تواند نشانه‌ای از گسترش و شهرت این روایت باشد.

نسبت بهرام به آرش و شباهت با او، علاوه بر بُعد پهلوانی، به بُعد سیاسی ماجرا نیز راه یافته است. با آن‌که هر دو پهلوان برای دفاع از مرزهای ایران جان‌فشانی کرده‌اند، در روایت رسمی ساسانیان چندان مقبول نیستند و ظاهراً روایات مربوط به ایشان در خدای‌نامه‌ها جایی نداشته است. در این روایت چندلایه، خسرو نسبت بهرام با آرش را انکار نمی‌کند؛

امّا خود آرش نیز در دستگاه ساسانی، چهره‌ای محبوب نیست. خسرو از همین نکته برای نکوهش بهرام بهره می‌برد: حتّی آرش که جایگاهی در روایت رسمی ندارد، فرمانبردار شاه بود؛ امّا تو نه.

اشکانیان خود را از نسل آرش می‌دانستند. از داستان آرش در *شاهنامه* خبری نیست؛ امّا فردوسی هنگام آغاز پادشاهی اشکانیان، به نسب آنان به آرش اشاره می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۶: ۱۳۸). به باور برخی پژوهشگران، نماد کماندار بر سکّه‌های آن دوره، به‌ویژه پس از برتخت‌نشستن ارشک، گویای این انتساب است و بخشی از گفتمان مشروعیّت سیاسی آنان را شکل می‌دهد. از سوی دیگر، تفاوت نسخه‌های داستان آرش و حذف آن از برخی منابع نشان می‌دهد که رقبایی نمی‌خواستند این پهلوان به‌عنوان نیای اشکانیان شناخته شود. طبیعی‌ترین مظنون، خاندان ساسانی است که روایت‌های حماسی را بستری برای بازسازی تاریخ مطلوب خود می‌دیدند. آنان که اشکانیان را رقیب می‌دانستند، کوشیدند تا نام و یاد آن‌ها را به حاشیه برانند و حتّی دوره‌ی پادشاهی پانصدساله‌شان را با عنوان «ملوک‌الطوایفی» خوار کنند (گازرانی، ۱۳۹۸: ۲۲ و ۲۶–۲۷).

غیبت آرش در متون رسمی ساسانی، با جایگاه حذف‌شده‌ی بهرام چوبینه قابل مقایسه است. تداوم هر دو روایت را باید نتیجه‌ی کوشش حافظه‌ی جمعی و سنّت‌های حماسی مردمی در حفظ و انتقال آن‌ها دانست. داستان آرش به‌کلّی از *شاهنامه* حذف شد و تنها اشاره‌ای به آن باقی ماند؛ امّا داستان بهرام به تفصیل بیان شده است. این تفاوت را می‌توان به دو عامل نسبت داد: یکی قدرت سنّت های مردمی در حفظ روایت‌هایی که بهرام را قهرمان می‌دانست؛ دوم بازنمایی پررنگ او در جایگاه ضدّ قهرمان در سنّت رسمی ساسانی. بدین ترتیب، بقای داستان بهرام چوبینه حاصل دو جریان هم‌زمان است که دو چهره از او را بازتاب می‌دهند: قهرمان مردمی و ضدّقهرمان رسمی.

همان‌گونه که چهره‌ی بهرام برای مشروعیّت‌یافتن به قهرمانان و پهلوانان اسطوره‌ای پیوند می‌خورد، ساسانیان نیز برای تثبیت مشروعیّت خود به چنین پیوندهایی متوسّل می‌شدند. هنگامی‌که خسرو به روم گریخت، در میانه‌ی راه، سپاهیان بهرام او را که در دیری پنهان شده بود، محاصره کردند. بندوی تصمیم گرفت جامه‌ی خسرو را بر تن کند تا او را نجات دهد. در روایت *نهایةالارب*، خسرو برای تشویق بندوی، این اقدام را با رفتار آرش در نجات منوچهر، رستم در نجات کیکاووس، و منذر در بازگرداندن پادشاهی به بهرام گور همانند می‌کند (*نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۶۷)؛ در *اخبارالطّوال* نیز خسرو به داستان آرش و تدبیر گودرز در پادشاهی شاپور ذوالاکتاف اشاره دارد (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۱۷).

خسرو با تشبیه بندوی به دیگر پهلوانان اسطوره‌ای، به طور ضمنی بر مشروعیّت خود در پادشاهی تأکید می‌کند. از آن‌جا پهلوانی‌های شخصیت‌های حماسی و اسطوره‌ای در حافظه جمعی، بهتر از حوادث تاریخی به یادگار می‌ماند، ساسانیان و نیز خسرو با دست آویختن به این وقایع اساطیری و تاریخی ضمن تاکید بر مشروعیّت خود، کمک می‌کنند تا گفتمان سیاسی آنان بهتر در اذهان عمومی جامعه، جای‌گیر شود.

خسرو از حمایت مسیحیان نیز برخودار بود و تبلیغات او علیه بهرام، در متون بیزانسی بازتاب یافت. تئوفیلاکت ضمن معرّفی بهرام و اشاره به نژاد اشرافی او، به شورشی‌بودن او اشاره می‌کند و می‌نویسد: «بهرام از سرزمینی آمده که رازاکن نام دارد، و این بیدادگر پارسی، که دست به کار شده تا هرمزد بیدادگر را سرنگون کند، از خاندان میرامس است» (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷: ۱۸۳). خسرو از پیش‌گویی‌های مسیحیان نیز برای تبلیغات بهره می‌برد. تئوفیلاکت می‌نویسد که خسرو در خرافات‌پرستی و پیشگویی‌های مسیحیان استاد شده بود، و بسیار چیزهاست که می‌گویند پیش از شروع جنگ پیشگویی شده بود و پیروزی و شکوه آتی او را می‌رساند (رک. شهبازی، ۱۳۹۳: ۶۱۰).

پس از بازگشت خسرو از روم، در نبرد تن به تن او با بهرام، چون شکست خسرو حتمی می‌شود، او به‌واسطه‌ی نیرویی خارق‌العاده پیروز می‌شود. مؤلّف *نهایةالارب* می‌نویسد که خسرو از بهرام گریخت و از خداوند خواست تا او را یاری دهد. چون او این سخنان را بر زبان آورد، خداوند نیرویی در او قرار داد که توانست همچون عقابی از کوه بالا برود و از چنگ بهرام، رهایی یابد (*نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۷۸). دینوری می‌نویسد که چون خسرو نیرومند بود، توانست از کوه بالا برود و چون بهرام او را بر قلّه‌ی کوه دید، دانست که پیروز می‌شود و ناامید برگشت (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۳). طبری می‌نویسد که پرویز به تنگنایی رفت، و بهرام به دنبال او شد، و چون پنداشت که بدو دست یافته، چیزی که کس نداند چه بود، وی را بر فراز کوه برد (طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۳۳). در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، باور مغان مبنی بر اینکه فرشته‌ای به نام سروش دست پرویز را گرفته و او را به بالای کوه برده است، نقل شده، اما این روایت دروغ دانسته شده است (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۹۷). این اشاره به باور مغان، نشان‌دهنده‌ی تبلیغات موبدان و خسرو است تا با این استدلال که خسرو از یاری ایزدان نیز برخوردار است، بر پادشاهی مشروع خسرو و بیش از پیش، بر منفور بودن بهرام تأکید کنند. این دیدگاه در بین مسیحیان نیز رواج یافته بود؛ شیرین زن مسیحی خسرو شایعه کرد که صابر، یشوع قدّیس، بر خسرو که می‌خواست به میدان نبرد برود ظاهر شد و بدو کمک کرد (رک. شهبازی، ۱۳۹۳: ۶۱۰ به نقل از تاریخ بی‌نام گوئیدی).

۵. روایات و افسانه‌های مردمی طرفدار خسرو

همان‌گونه که در حافظه‌ی جمعی، داستان‌هایی درباره‌ی بهرام شکل گرفت که از او قهرمانی ساخت تا از کشور خود دفاع کند، و از او تصویری محبوب و مثبت ارائه کرد، در اندیشه‌ی حاکم در دستگاه ساسانی و تبلیغات گسترده‌ی آنان علیه بهرام هم، روایاتی درباره‌ی او شکل گرفت که چهره‌ای منفی و اهریمنی از وی ترسیم می‌کرد.

یکی از داستان‌هایی که در آن، دیدگاه طرفداران خسرو انعکاس یافته است، روایتی است مربوط به شکست بهرام از سپاهیان رومی که خسرو فراهم آورده بود و فرارش به سمت ترکستان که در غالب منابع بیان شده است. بهرام چوبینه پس از شکست در مقابل خسرو، شبانه با غلامانش به خانه‌ی پیرزنی فقیر در حوالی همدان پناه برد. پیرزن کدویی شکسته و طبقی گلی آغشته به سرگین آورد و بهرام ناچار از همان‌ها خورد و نوشید. سپس از پیرزن درباره‌ی شکست بهرام از خسرو و نظر مردم پرسید. پیرزن گفت: مردم می‌گویند بهرام خطا کرده؛ چون از خاندان شاهی نبوده و باید در جایگاه خدمتکار می‌ماند. بهرام با تلخی گفت: «از همین است که شرابم را از کدو می‌نوشم و نقل را در طبق سرگین». به این حکایت به صورت یکسان در *نهایةالارب اخبار الطّوال*، *تاریخ‌نامه‌ی طبری* و *تاریخ ثعالبی* اشاره شده است (رک. *نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۷۹؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۳؛ طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۷۹۸؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۳۰).

این روایت، بازتاب‌دهنده‌ی ساختار فکری نظام پادشاهی ساسانی است؛ اندیشه‌ای که بر مبنای آن، فرمان‌روایی تنها در چارچوب تبار شاهی و با برخورداری از فرّه پادشاهی ممکن است. بر این اساس، هیچ فردی، حتّی اگر پهلوانی شجاع باشد، چنان‌چه از خاندان شاهی نباشد و فرّه شاهی نداشته باشد، حقّ ادّعای پادشاهی ندارد و در صورت سرپیچی، مطرود می‌شود. این نگرش، چنان در ساختار قدرت ساسانیان نهادینه شده بود که نه‌تنها در گفتمان رسمی ساسانی، بلکه در لایه‌های فکری جامعه نیز نفوذ یافته بود. بنابراین در حکایت‌هایی که در آن دیدگاه حاکم در دستگاه ساسانی مسلّط است، بر شورش او علیه شاه تأکید می‌شود و پهلوانی‌های او نادیده انگاشته می‌شود.

۵. ۱. *شاهنامه*

در آغاز داستان بهرام چوبینه در *شاهنامه*، موبدان برای راضی‌کردن هرمزد به آزادی بزرگان، به داستان «ارجاسب و اسفندیار» ارجاع می‌دهند:

شنیدستی آن داستان بزرگ — که ارجاسب آن پُرزیان پیرگرگ
به گشتاسب و لهراسب از بهر دین — چه بد کرد خود با سواران چین
چه آمد ز تیمار بر شهر بلخ — که شد زندگانی بر آن بوم، تلخ
چنین تا گشاده شد اسفندیار — همی‌بود هرگونه‌ای کارزار

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۴۹۱)

این پیوند با داستان اسفندیار که در روایت سبئوس نیز بازتاب یافته، نشان می‌دهد که تلفیق این روایت‌ها پیش از فردوسی، در حافظه‌ی جمعی شکل گرفته است. به عبارت دیگر، این پیوند صرفاً نتیجه‌ی هنر فردوسی نیست، بلکه حاصل فرآیندی تدریجی و عمیق است.

مهران شتاد در ادامه، پیش‌گویی می‌کند که فقط بهرام قادر است که فتنه‌ی ترکان را دفع کند و هم‌زمان بر اصل و نسب پهلوانی او تأکید می‌ورزد:

جهانجوی «چوبینه» دارد لقب — هم از پهلوانانش باشد نسب
چُن این مرد چاکر به اندک‌سپاه — ز جایی بیاید به درگاه شاه
مرین ترک را ناگهان بشکند — همه لشکرش را به هم برزند

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۴۹۷)

اشاره‌ی *شاهنامه* به گماشته‌شدن بهرام به مرزبانی بردع (همان: ۴۹۸) نیز جایگاه والای او را در دوره‌ی هرمزد نشان می‌دهد. این روایات بازتاب‌دهنده‌ی دیدگاه سپاهیان و موبدان طرفدار بهرام است.

در ادامه‌ی پیش‌گویی مهران شتاد، *نهایةالارب* از پیروزی پسر ساوه‌شاه بر بهرام و اسارت او سخن می‌گوید؛ امّا چون این پیش‌گویی تحقق نمی‌یابد، چنان که کریستن سن نیز اشاره می‌کند، این روایت نمی‌تواند اصیل باشد. فردوسی این بخش را حذف کرده است. با این‌حال، آن‌جا که بی‌دلیل از شادی خاقان سخن می‌گوید، اثر آن در ادامه‌ی روایتش باقی است. در روایت فردوسی، مهران شتاد پس از این پیش‌گویی درگذشت. این روایت در *نهایةالارب* نیست و به نظر می‌رسد که فردوسی آن را به داستان افزوده است (رک. کریستن سن، ۱۴۰۱: ۷۳).

بهرام سپاهی دوازده‌هزارنفره فراهم می‌کند و اقدام خود را مشابه پهلوانی‌های رستم، گودرز و اسفندیار می‌داند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۰۴–۵۰۵ و ۵۰۷)؛ هرمزد نیز ضمن تأیید سخنان بهرام، درفش رستم را به او می‌سپارد و او را هم‌پایه‌ی رستم می‌داند:

بیاورد پس شهریار آن درفش — که بُد پیکرش اژدهافش بنفش
که در پیش رستم بُدی روز جنگ — سبک شاه ایران گرفت آن به چنگ
چو بپسود، خندان به بهرام داد — فراوان برو آفرین کرد یاد
به بهرام گفت آنک جدّان من — همی خواندندش سر انجمن،
کجا نام او رستم پهلوان — جهانگیر و پیروز و روشن‌روان،

درفش وی است این‌که داری به دست — که پیروز بادی و خسروپرست
گمانم که تو رستم دیگری — به مردی و گردی و فرمانبری

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۰۷)

این روایت‌ها نیز، بازتابی از دیدگاه نخست‌اند.

در روایت فردوسی، همچون *نهایةالارب*، فال‌گویی در مواجهه‌ی بهرام با مردی که سر گوسفند می‌فروخت، پیش‌بینی می‌کند که او خواهد شورید (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۱۰–۵۱۱). با این تفاوت که در *شاهنامه*، موبدی پیش از حرکت بهرام، با اشاره به گستاخی او، هشدار می‌دهد که بهرام پس از پیروزی، سرکشی خواهد کرد. از همین رو، هرمزد، فال‌گو را همراه بهرام می‌فرستد. این تأکید بیشتر بر شورش، بازتاب دیدگاه موبدان و سپاهیان طرفدار خسرو است. در مقابل، اشاره‌ی فردوسی به دادگری بهرام در ماجرای پیرزن کاه‌فروش (همان: ۵۱۲–۵۱۳) برخاسته از روایت‌های طرفدار بهرام است.

در نبرد بهرام و ساوه‌شاه، جادوان با افسون، آتشی در آسمان می‌افکنند و با خواب‌های پریشان، فرماندهان ایرانی را ضعیف می‌سازند. پس از پیروزی، دبیر بزرگ می‌گوید فریدون و نوشیروان نیز پهلوانی چون بهرام نداشتند. پهلوانی بهرام به رستم مانند می‌شود و او از سر کشتگان، تلّی می‌سازد که بعدها «بهرام‌تل» نام می‌گیرد: (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷، ۵۳۰–۵۵۷). این عناصر جادویی و ستایش‌آمیز، با الگوی قهرمانان حماسه‌های مردمی سازگارتر است و با دیدگاه نخست، همخوانی دارد.

بهرام به‌سبب به‌بندکشیدن و تازیانه‌زدن به پرموده، از زبان خرّاد برزین، چندبار «پهلوانی بی‌خرد» خوانده می‌شود. این تحقیر، با توجّه به تبار اشکانی بهرام، می‌تواند دستکاری دشمنان او باشد. همچنین، چون وی برخی غنائم را برای خود نگه می‌دارد، از همان ابتدا به سرکشی متهّم می‌شود و چهره‌اش به‌تدریج تیره می‌گردد. فردوسی با ترکیب «جان تاریک اوی» درباره‌ی بهرام، دیدگاه منفی خود را نسبت به شورش او بیان می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۶۶–۵۸۲).

چون سپاهیان بهرام از ناسپاسی هرمزد آگاه می‌شوند، برای توجیه شورش خود، به داستان اردشیر اشاره می‌کنند؛ امّا بهرام آنان را پند می‌دهد و از این تصمیم بازمی‌دارد. فردوسی برخلاف *نهایةالارب* و *اخبارالطّوال* که این داستان را شرح می‌دهند، فقط به نام اردشیر بسنده می‌کند:

به پاسخ گشادند یکسر زبان — که ای نامور پر هنر پهلوان،
چن ارج تو این است نزدیک شاه — سگانند بر بارگاهش سپاه!
نگر تا چه گفت آن خردمند پیر — به ری چون دلش تنگ شد ز اردشیر
که بیزارم از تخت و از تاج شاه — چو نیک و بد من ندارد نگاه

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۸۳)

با توجّه به امانت‌داری فردوسی، به نظر می‌رسد شرح داستان اردشیر در منابعش موجود بوده؛ امّا چون با دیدگاه رسمی ساسانیان در تضاد بوده، از بازگویی آن خودداری کرده است. هم‌چنان‌که کریستن‌سن نیز اشاره می‌کند، تکرار این روایت تبرئه‌آمیز و تلاش بهرام برای منصرف‌کردن سپاهیانش از شورش، نشان می‌دهد که این روایت در اصل داستان وجود داشته است (رک. کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۱۰۵).

در *شاهنامه*، با هم‌پیمانی سپاهیان بهرام برای شورش علیه هرمزد، گردیه، خواهر بهرام، وارد داستان می‌شود. او با استناد به فرمان‌پذیری پهلوانان از شاهان کیانی که ساسانیان نسب خود را بدیشان می‌رساندند، بهرام را از این اقدام بازمی‌دارد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۶۰۱– ۶۰۳) و دیدگاهی هم‌سو با دیدگاه رسمی ساسانیان دارد.

در روایت فردوسی نیز دیدار بهرام با زن جادو آمده است و موبدان، این موجود را دیوی می‌دانند که بهرام را به شورش ترغیب کرده است؛ در حالی‌که در نگاه سپاهیان بهرام، او بخت فرخنده بهرام است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۵۹۱–۵۹۲). بدین ترتیب، در روایت فردوسی، دیدگاه هواداران بهرام و طرفداران خسرو بازتاب یافته است. به باور کریستن‌سن، حضور چنین عناصر ماوراءالطّبیعه، که تاریخ‌نگارانی چون ثعالبی و طبری آن‌ها را حذف کرده‌اند؛ امّا بلعمی و فردوسی حفظ کرده‌اند، بی‌تردید ریشه در روایت اصلی دارد (کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۱۰۷).

بهرام به هنگام نشستن بر تخت پادشاهی، درخواست می‌کند تا چامه‌ی هفت‌خان اسفندیار و شرح رفتن او به رویین‌دژ را بنوازند:

به رامشگری گفت کامروز رود — بیارای با پهلوانی‌سرود
نخواهیم جز چامه‌ی هفتخان — برین می گساریم، لختی بخوان
که چون شد به رویین‌دژ افراسیاب — چه بازی نمود اندر آن روزگار

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج۷: ۶۰۷)

این روایت می‌تواند فرضیه‌ی مارکوارت درباره‌ی تأثیر داستان بهرام بر روایت اسفندیار را که بدان اشاره شد، تقویت کند. در نخستین رویارویی بهرام و خسرو در نهروان، بهرام با تأکید بر پایان‌یافتن دولت ساسانی و شایستگی اشکانیان، به انتساب خود به آرش استناد می‌کند تا سزاواری‌اش برای پادشاهی را اثبات کند:

بدو گفت بهرام: کای مرد گُردا! — سزا آن بود کز تو شاهی ببرد
چن از دخت بابک، بزاد اردشیر — نه اشکانیان را بدی دار و گیر؟
نه چون اردشیر اردوان را بکشت — به‌نیرو شد و تختش آمد به مشت؟
کنون سال چون پانصد برگذشت — سر تاج ساسانیان سرد گشت
کنون تخت و دیهیم را روز ماست — سر و کار با بخت پیروز ماست!
چو بینیم چهر تو و بخت تو — سپاه و کلاه تو و رخت تو
بتازم بدین کار ساسانیان — چو آمخته‌شیری که گردد ژیان!
ز دفتر همه نامشان بسترَم — سر تاج ساسانیان بسپرم
بزرگی مر اشکانیان را سزاست — اگر بشنود مرد داننده راست!

(همان: ۲۵–۲۶)

خسرو با یادکرد از گرگین میلاد، نیاکان بهرام و فرمانبرداری آرش از منوچهر، بهرام را به سبب نافرمانی‌اش ملامت می‌کند:

ترا ایزد این فرّ و برزت نداد؟ نیاری ز گرگین میلاد یاد؟

(همان: ۲۱)

که بد شاه هنگام آرش بگوی! سرآید مگر بر من این گفتگوی

چنین گفت بهرام کانگاه شاه منوچهر بُد با سپاه و کلاه!

بدو گفت خسرو که ای بَدنهان چو دانی که او بود شاه جهان،

ندانی که آرش ورا بنده بود به فرمان و رایش سرافکنده بود؟!

(همان: ۳۳)

امّا بهرام خسرو را به‌سبب شورش علیه پدرش، به ضحّاک همانند می‌سازد (همان: ۶۰-۶۴). در مقابل، خسرو با تکیه بر تبار کیانی و ارجاع به *اوستا* (همان: ۳۱ و ۳۳)، در پی اثبات مشروعیّت خود از منظر دین رسمی است. بدین‌سان، روایت فردوسی بازتاب‌دهندهٔ تقابل دو دیدگاه در اثبات مشروعیّت پادشاه است: یکی برگرفته از روایات پهلوانی و دیدگاه‌های مردمی، و دیگری مبتنی بر دین رسمی و با پشتوانهٔ موبدان زرتشتی.

با کورشدن هرمزد، روایت فردوسی بر خسرو متمرکز می‌شود و بهرام در نقش دشمن او و فریب‌خوردهٔ دیوان به حاشیه می‌رود (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۸: ۱۵). شرح دقیق فرار خسرو به روم برگرفته از منابع رسمی ساسانی است. پادشاهی کوتاه بهرام در ری، به دلیل ایجاد شکاف در سلسلهٔ ساسانی، از تاریخ رسمی و نیز از *شاهنامه* حذف شده است (همان: ۴).

در مسیر فرار خسرو به روم، راهبی و منجّمان دربار قیصر پیروزی او را پیش‌گویی می‌کنند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج۸: ۸۳، ۹۶). در میانهٔ نبرد او با بهرام، ایزد سروش، نجات و پیروزی خسرو را نوید می‌دهد:

بدو گفت خسرو که نام تو چیست؟! -همی گفت چندی و چندی گریست!-

فرشته بدو گفت: نامم سروش چو ایمن شدی، دور باش از خروش!

کزین پس شوی بر جهان پادشا نباید که باشی جز از پارسا!

بدین زودی اندر به شاهی رسی بدین سالیان بگذرد هشت و سی!

(همان، ۱۳۸۶، ج۸: ۱۴۵)

این روایت‌ها برخاسته از تبلیغات مسیحیان و همسو با دیدگاه رسمی در حمایت از خسرو است. *شاهنامه* مانند دیگر منابع، دیدار بهرام با پیرزنی را نقل می‌کند که تأکید می‌کند بهرام فرّه شاهی ندارد و به همین دلیل، سرکشی‌اش نامشروع است (همان: ۱۵۳). این روایت نشان‌دهندهٔ رواج دیدگاه ساسانیان در بخشی از جامعه است.

در *شاهنامه*، پس از اشاره‌ای کوتاه به مرگ فرزند فردوسی، داستان بهرام چوبینه در ترکستان آغاز می‌شود و داستان خسرو موقتاً کنار می‌رود. محور این بخش، پهلوانی‌های بهرام و خدمات او به خاقان از جمله کشتن رقیب خاقان و نجات دختر او از چنگ شیرکپی است. با توجه به تفاوت نام‌ها در روایت فردوسی با *نهایة‌الارب* و مسعودی، کریستن‌سن به‌درستی روایت فردوسی را متفاوت و اصیل‌تر می‌داند (کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۱۴۸).

برخلاف دیگر بخش‌های شاهنامه که دیدگاه رسمی ساسانی غالب است، به نظر می‌رسد منبع این داستان، می‌تواند داستان *بهرام چوبین‌نامه* باشد که ممکن است در آن دیدگاه‌های مردمی حامیان بهرام، بازتاب بیشتری یافته باشد. هرچند

که این متن در دست نیست و نمی‌توان در این باره، با قطعیّت اظهار نظر کرد و این موضوع صرفاً به عنوان فرضیه‌ای مطرح می‌گردد.

بهرام در نهایت به دسیسه‌ی همسر خاقان کشته می‌شود. پس از مرگ بهرام، فردوسی به شرح بازگشت گردیه و دلاوری‌های او، ازدواجش با بسطام و شورش بسطام علیه خسرو، کشته‌شدن بسطام به دسیسه‌ی خسرو توسّط گردیه و ازدواج گردیه با خسرو می‌پردازد. در *شاهنامه*، بسطام نیز برای مشروعیّت خود به داستان‌های ملّی و انتساب خود به خاندان اسفندیار استناد می‌کند. گردیه در روایت فردوسی دو چهره دارد: زنی خردمند که چون کتایون، بهرام را از جنگ بازمی‌دارد، و زنی جنگاور، همانند گردآفرید. داستان بهرام چوبینه در *شاهنامه* با خراب‌کردن ری توسّط خسرو پایان می‌یابد.

۵. ۲. پایان داستان بهرام چوبین

در *نهایةالارب* داستان بهرام چوبینه پس از شکست از خسرو ادامه می‌یابد. او پس از شکست‌دادن پادشاه کومش، به نزد خاقان می‌رود. در آن‌جا ابتدا با برادر خاقان می‌جنگد و سلطنت او را تثبیت می‌کند و سپس دختر خاقان را که به دست بوزینه اسیر شده بود، نجات می‌دهد. بهرام سرانجام با دسیسه‌ی همسر خاقان کشته می‌شود. پس از مرگ بهرام، برای نخستین‌بار از گردیه یاد می‌شود و مؤلّف از پهلوانی‌های او سخن می‌گوید. سپس ماجرای ازدواج گردیه با بسطام، حمایت یاران بهرام از شورش بسطام و تلاش ایشان برای اثبات مشروعیّت او، به‌عنوان فرزند دارا پسر بهمن، روایت می‌شود. در این بخش نیز روایت بهرام با اسفندیار تلفیق شده است؛ خسرو به واسطه‌ی گردیه، بسطام را می‌کشد و خود با گردیه ازدواج می‌کند.

مؤلّف *نهایةالارب*، هم داستان بهرام نزد خاقان و هم داستان گردیه را با تفصیل نسبتاً زیادی روایت می‌کند. به نظر می‌رسد که این روایات در منبع او به تفصیل بیان شده بوده است (*نهایةالارب*، ۱۳۷۵: ۳۸۳–۳۹۶). به گفته‌ی منابع تاریخی، پیروزی‌هایی که در اصل به بسطام نسبت داشته، بعدها در روایت‌های تلفیقی به بهرام نسبت داده شده است (شهبازی، ۱۳۹۳: ۵۸۶).

در *اخبار الطّوال* نجات دختر خاقان حذف شده است (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۴–۱۳۶). مسعودی به‌اجمال به داستان گردیه و نجات دختر خاقان از دست جانوری به نام «سمع» اشاره می‌کند (مسعودی، ۱۳۷۴، ج۱: ۲۷۰). طبری فقط به ازدواج گردیه با خسرو اشاره دارد (طبری، ۱۳۶۲، ج۲: ۷۳۴) . در *تاریخ‌نامه‌ی طبری*، روایت *نهایةالارب* با ایجاز بیان شده است (طبری، ۱۳۷۸، ج۲: ۸۰۴– ۸۰۵). در *غررالسّیر* به پهلوانی‌های بهرام در نزد خاقان اشاره‌ای نشده و او بلافاصله به داستان گردیه پرداخته است (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۳۳) . یعقوبی بیشتر ماجرا را به‌جز داستان نجات دختر خاقان، بیان کرده است (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۹–۲۱۲).

خالقی‌مطلق با استناد به گفته مسعودی که می‌نویسد ایرانیان درباره‌ی کردارهای بهرام در ترکستان کتابی جداگانه داشته‌اند و با تأکید بر نبرد او با جانوری به نام «سمع»، بر این باور است که داستان پهلوی بهرام چوبین به رویدادهای او در ترکستان مربوط بوده، نه به ماجراهایش در ایران. او معتقد است شرح زندگی بهرام از آغاز تا گریز به ترکستان، بخشی از روایت تاریخی *خدای‌نامه* بوده و داستان ترکستان، متنی مستقل به شمار می‌آمده که پس از دوران خسرو پرویز، وارد

برخی نسخه‌های *خدای‌نامه* شده است. در مقابل، نولدکه و آلتهایم داستان بهرام در ایران و ترکستان را جزو یک داستان می‌دانند (رک. خالقی‌مطلق، یادداشت‌های شاهنامه، ۱۳۹۶: ۹۶–۹۸).

با توجه به عناصر پهلوانی و روایت‌های داستانی موجود به سود بهرام، بعید است همه‌ی روایت‌های مربوط به او در ایران، تنها برگرفته از خدای‌نامه‌های رسمی ساسانی باشد. این روایات می‌توانند تلفیقی از *بهرام چوبین‌نامه* و منابع رسمی باشند. داستان پهلوی *بهرام چوبین‌نامه* نیز ممکن است محدود به ماجراهای او در ترکستان نبوده باشد و شامل پهلوانی‌ها و کارزارهای او در ایران نیز باشد. با توجّه به این‌که در اغلب منابع تاریخی و همچنین در *شاهنامه*، داستان بهرام در ترکستان با عنوان جدیدی آغاز می‌شود، استقلال داستان ترکستان ممکن است؛ امّا به نظر می‌رسد احتمال کمی وجود دارد که داستان پهلوانی‌های بهرام در ایران صرفاً برگرفته از روایات *خدای‌نامه* باشد. از این رو، دیدگاه نولدکه و آلتهایم که همه‌ی سرگذشت بهرام را روایتی پیوسته می‌دانند، پذیرفتنی‌تر به نظر می‌رسد.

بررسی داستان بهرام چوبین نشان می‌دهد که روایت اصلی احتمالاً با مرگ او پایان می‌یافته و بخش‌هایی مانند قتل بسطام و ازدواج گردیه با خسرو، بعدها به آن افزوده شده‌اند. به نظر می‌رسد که داستان گردیه نیز از منبعی مستقل برگرفته شده باشد. چنان‌که کریستن‌سن نیز اشاره می‌کند، این روایت احتمالاً ریشه در داستانی عامیانه و مستقل به زبان پهلوی دارد. از آن‌جا که در اغلب منابع، داستان گردیه با ازدواج او با خسرو پایان می‌یابد، ماجراهای مربوط به حضور او در حرم‌سرای خسرو، به‌ویژه حسادت شیرین، باید از منبعی جداگانه آمده باشد. کریستن‌سن احتمال می‌دهد این بخش‌ها برگرفته از کتابی عامیانه درباره‌ی شیرین باشند (کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۱۶۶).

۶. نتیجه‌گیری

روایت فردوسی از داستان بهرام چوبینه را می‌توان به سه بخش کلّی تقسیم کرد: نخست، از انتصاب بهرام برای نبرد با ترکان تا گفت‌وگوی او با خسرو در کنار نهروان؛ دوم، از فرار خسرو به روم تا بازگشت او؛ سوم، نبرد نهایی میان خسرو و بهرام و فرار بهرام به نزد خاقان چین. با توجّه به فقدان نسخه‌ی اصلی *بهرام چوبین‌نامه*، نمی‌توان صحّت ارتباط بخش نخست با این متن را با قطعیّت اثبات کرد. با این حال، تحلیل تطبیقی منابع موجود و بررسی ویژگی‌های متن *شاهنامه*، می‌تواند نشان‌دهنده‌ی این باشد که این بخش از نظر محتوایی با روایت های حامی بهرام که احتمالاً در متن *بهرام چوبین‌نامه* نمود بیشتری یافته بودند، همخوانی قابل توجّهی داشته باشند؛ هرچند که نسخه‌ی اصلی *بهرام چوبین‌نامه* از دست رفته است و این مورد صرفاً به عنوان یک فرضیه مطرح می‌گردد. در بخش نخست، روایت‌های بهرام با داستان‌های ملّی و پهلوانی و شخصیّت‌هایی چون اسفندیار و آرش تلفیق یافته و در منابع فارسی، عربی و ارمنی مانند *تاریخ سبئوس*، بازتاب یافته‌اند. در مقابل، روایت‌های حامی خسرو مبتنی بر *خدای‌نامه*‌اند که بازتاب‌دهنده‌ی دیدگاه رسمی ساسانیان است. در بخش دوم و سوم، روایت‌های رسمی و حامی خسرو غالب‌اند؛ امّا روایت‌های مربوط به جنگاوری بهرام در دربار خاقان و پهلوانی گردیه در دربار خسرو و حسادت شیرین، با روایت‌های بخش نخست، هم‌خوانی بیشتری دارند. شاید بتوان گفت که فردوسی در نظم‌دهی داستان‌ها، افزون بر منبع رسمی *خدای‌نامه* که بازتاب دیدگاه رسمی ساسانیان بود، از روایت‌های مکتوب دیگری همچون *بهرام چوبین‌نامه* که احتمالاً در آن دیدگاه های مردمی نیز انعکاس یافته بوده، بهره

برده باشد. این پیوندها می‌تواند بیانگر فرآیند تدریجی و چندلایه‌ی تلفیق روایت‌های رسمی و غیررسمی و دیدگاه‌های متضاد باشد که فردوسی آن را در ساختاری حماسی و منسجم بازآفریده است.

منابع

آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۹). «زنی که بهرام چوبین او را دید که بود؟». *کهن‌نامه‌ی ادب پارسی*، ۱۱ (۲)، ۱۹-۵۲، DOI:10.30465/cpl.2021.4402

ابن‌ندیم، محمّدبن اسحاق. (۱۳۸۱). *الفهرست*. با ترجمه‌ی رضا تجدّد، تهران: اساطیر.

البیهقی، إبراهیم‌بن محمّد. (۱۹۷۰). *المحاسن والمساوی*. بیروت: دار صادر.

بلعمی، ابوعلی محمّدبن محمّد. (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی*. ج۲، به‌تصحیح محمّدتقی بهار، به کوشش محمد پروین گنابادی، تهران: کتابفروشی زوار

تئوفیلاکت، سیموکاتا. (۱۳۹۵). *تاریخ تئوفیلاکت*. با ترجمه‌ی محمود فاضلی بیرجندی، تهران: سده.

ثعالبی، عبدالملک‌بن محمّدبن اسماعیل. (۱۳۶۸). *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم*. با پیش‌گفتار و ترجمه‌ی محمد فضائلی، تهران: نقره.

خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۹۶). *یادداشت‌های شاهنامه*. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۹). *«اسفندیار»*. در تارنمای مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. دسترسی ۲۶ مرداد ۱۴۰۴. در نشانی: https://cgie.org.ir/fa/article/235205/. تاریخ انتشار: چهارشنبه ۶ فروردین ۱۳۹۹.

دینوری، احمدبن داود. (۱۳۷۱). *اخبارالطّوال*. با ترجمه‌ی محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.

زرین‌کوب، روزبه. (۱۳۹۹). *«بهرام چوبین»*. در تارنمای مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. دسترسی ۲۶ مرداد ۱۴۰۴. در نشانی: https://cgie.org.ir/fa/article/229155/ . تاریخ انتشار: چهارشنبه ۱۴خرداد ۱۳۹۹.

سبئوس، اسقف باگراتونیک. (۱۳۹۶). *تاریخ سبئوس*. با ترجمه‌ی محمود فاضلی بیرجندی، تهران: ققنوس.

شهبازی، علی‌رضا شاپور (۱۳۹۳). *تاریخ ساسانیان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

شهرستان‌های ایرانشهر. (۱۳۸۸). ترجمه‌ی شهرام جلیلیان، با تعلیقات تورج دریایی. تهران: توس.

طاهری، محمّد؛ مومنی ثامنی، محمّد. (۱۳۹۰). «بررسی و تحلیل ویژگی‌های حماسی داستان بهرام چوبینه در شاهنامه‌ی فردوسی». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، ۵ (۱)، ۱۷۵-۱۹۶. https://jpll.ui.ac.ir/article_16331.html

طبری، محمّدبن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ‌الرّسل و الملوک*. ج۲، با ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

ـــــــــــــــ (۱۳۷۸). *تاریخ‌نامه‌ی طبری*. ج۲، گردانیده‌ی منسوب به بلعمی، با تصحیح محمّد روشن، تهران: سروش.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*. ج۶ و ۷ و ۸، به تصحیح جلال خالقی‌مطلق، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

کریستن‌سن، آرتور امانوئل. (۱۳۶۸). *ایران در زمان ساسانیان: تاریخ ایران ساسانی تا حملهٔ عرب*، با ترجمهٔ رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.

ـــــــــــــــ (۱۴۰۱). *داستان بهرام چوبین*. با ترجمه‌ی منیژه احدزادگان آهنی، تهران: طهوری.

گازرانی، ساقی. (۱۳۹۸). *آرش کمانگیر، جای خالی داستان آرش در شاهنامه*. با ترجمه‌ی سیما سلطانی، تهران: مرکز.

گیلانی، نجم‌الدّین. (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل زندگی سیاسی بهرام چوبین و قهرمانی‌های او از نگاه شاهنامه فردوسی». *تاریخ پژوهی*، ۱۴ (۲)، ۴۱-۵۶. DOI:10.22108/rpll.2022.131643.1999.

مارکوارت، ژوزف. (۱۳۹۸). *وهرود و ارنگ*. با ترجمه‌ی داود منشی‌زاده، تهران: سخن.

مجمل‌التّواریخ و القصص. (۱۳۹۹). تصحیح و تحقیق اکبر نحوی، تهران: دکتر محمود افشار.

مختاری. (۱۳۹۷). *شهریارنامه*. به تصحیح رضا غفوری، تهران: سخن.

مسعودی، ابوالحسن علی‌بن حسین. (۱۳۸۲). *مروج الذّهب و معادن الجوهر*. ج۲، ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مهرکی، ایرج؛ عبدالاحدی، اشرف. (۱۳۹۲). «قیام بهرام چوبین در شاهنامه‌ی فردوسی». *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، ۵ (۱۸)، ۱۴۷-۱۶۴. https://sanad.iau.ir/fa/Article/864709

میراسکندری، سید مجتبی. (۱۳۹۱). «بهرام چوبین در آینه‌ی حماسه و تاریخ (سیمای بهرام چوبین در آینه‌ی شاهنامه مبتنی بر خوانش فردوسی توسی از متون تاریخی)». *ارائه‌شده در ششمین همایش پژوهش‌های ادبی، دانشگاه فردوسی مشهد*.

مینورسکی، ولادمیر فئودوروویچ. (۱۳۷۲). تعلیقات بر *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. با مقدّمه‌ی و. بارتولد و ترجمه‌ی میرحسین شاه و تصحیح و حواشی مریم میر احمدی و غلامرضا ورهرام. تهران: دانشگاه الزّهراء.

نرشخی، محمّدبن جعفر. (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا*. به تصحیح محمّدتقی مدرّس رضوی، تهران: توس.

نهایةالارب فی اخبار الفرس و العرب. (۱۳۷۵). به تصحیح محمّدتقی دانش‌پژوه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نولدکه، تئودور. (۱۳۵۸). *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*. با ترجمه‌ی عبّاس زریاب خویی، تهران: انجمن آثار ملّی.

یادگار زریران. (۱۳۹۲). با ترجمه‌ی ژاله آموزگار، تهران: معین.

یعقوبی، احمدبن اسحاق. (۱۳۸۲). *تاریخ یعقوبی*. با ترجمهٔ محمّدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

Shahbazi, Alireza Shapur. "Bahrām VI Čōbīn." *Encyclopaedia Iranica*. Published December 15, 1988. https://www.iranicaonline.org/articles/bahram-the-name-of-six-sasanian-kings/bahram-vi/

Cereti, C.G. (1996). Again on Wahrām ī Warzāwand. *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*. pp. 629–639.

Czeglédy, K. (1958). Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature. *Acta Orient. Hung*. 8(1), 21-43

Daryaee, T. (2015). *Wahrām Čōbēn the rebel general and the militarization of the Sasanian Empire. In A*. Krasnowolska & R. Rusek-Kowalska (Eds.), Studies on the Iranian World I (pp. 193–202).